

# ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

## REPORT

## СООБЩЕНИЕ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ\*

### ՀԱՅ ՁԵՌԱԳՐԱՐՎԵՍՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՎԱՅԻՆ ԴԱՐՈՒՄ

**Քանալի բառեր՝** Հայ արվեստ, ձեռագրարվեստ, բնագիր, մանրանկար, թվային հումանիտար գիտություններ, Ավետարան, որոնման գործիքներ, թվայնացված ձեռագրեր, նկարազարդում:

#### Մուտք

Մաշտոցյան Մատենադարանի վերջին տարիների ռազմավարական ծրագրերի շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում թվային տեխնոլոգիաների միջոցով ձեռագրերի ուսումնասիրությունը: Այս առթիվ կարևոր աշխատանք է իրականացնում Թվայնացման բաժինը՝ թվայնացնելով Մատենադարանի ձեռագիր մատյանները: Թվայնացված ձեռագրերից մի քանիսի պատճենները ժամանակին հասանելի էին Մատենադարանի կայքում ([www.matenadaran.am](http://www.matenadaran.am), Հեթում Բ. արքայի ճաշոցը՝ ՄՄ 979, Ութ մանրանկարիչների Ավետարանը՝ ՄՄ 7651 և այլն): Արվեստի պատմության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրման բաժինը նույնպես նախաձեռնել է իրականացնել ծրագրեր, որոնք մեծապես կիսթանեն հայերեն ձեռագրերի արվեստի ուսումնասիրությունը թվային հումանիտար գիտության ոլորտում: Այդ ծրագրերից մեկը՝ «Հայերեն ձեռագրերի նկարազարդումը» (այսուհետ՝ AMI), արդեն կյանքի է կոչվել: AMI ծրագրի նպատակն է թվային գործիքների միջոցով հայ ձեռագրարվեստն ավելի հասանելի դարձնել լայն լսարանի համար: Թվային տիրույթում այն իր տեսակի մեջ ինքնատիպ ծրագիր է (կայքը՝ [www.armenoids.com](http://www.armenoids.com)), որը ներկայացնում է հայերեն ձեռագրերի նկարազարդման ամբողջական համակարգը համեմատական տախտակի միջոցով: Կայքը երկլեզու է՝ հայերեն և անգլերեն:

\* Մեղրայ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող, արվեստաբան, [sargsianlusin@gmail.com](mailto:sargsianlusin@gmail.com), հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 30, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 20, 2022:

### AMI ծրագրի նկարագրությունը

AMI ծրագիրը ներկայացնում է միջնադարյան և վաղ արդի հայերեն ձեռագրերի նկարագրողման համակարգի առաջին թվային պատկերագարող կայքը՝ բնագրի և մանրանկար(ներ)ի համեմատական տախտակի տեսքով: Ծրագիրը կյանքի կոչվեց շնորհիվ երվանդ Թերզյանի անվան գիտությունների և կրթության հայկական ազգային հիմնադրամի (ԳՀՀԱՀ, Նյու Յորք, ԱՄՆ) դրամաշնորհի:

Իրականացման առաջին փուլում (մայիս 2021 – մայիս 2022) AMI ծրագիրը ներառում է ժամանակագրական լայն շրջան՝ 9-17-րդ դարերը, և աշխարհագրական մեծ քարտեզ՝ պատմական Հայաստանից մինչև Կիլիկյան հայկական թագավորություն և հայկական տարբեր գաղթավայրեր: Բնագրերի և մանրանկարների համեմատությունը տախտակների միջոցով գիտական մի շարք հարցերի պատասխաններ է տրամադրում, այն է՝ ձեռագրերի նկարագրողման ավանդույթի սկզբունքները, դրանց տարբերությունները և առնչություններն ըստ դպրոցի, ժամանակի, հեղինակի և այլն:

Հայերեն նկարագրող տարաբնույթ բովանդակությամբ մատյաններ են մեզ հասել: Հայտնի է, որ Ավետարանն ամենից շատ նկարագրող մատյանն է հայկական ավանդույթում<sup>1</sup>: Ծրագրում ձեռագրերի ընտրությունը պայմանավորված է հայերեն Ավետարանի նկարագրողման համակարգի ձևավորման և զարգացման գործում դրանց ունեցած հատուկ նշանակությամբ: Ստորև ընտրված ձեռագրերի ցանկն է՝

- ա) ՄՄ 6200, Լազարյան Ավետարան (887 թ.),
- բ) ՄՄ 2374, Էջմիածնի Ավետարան (989 թ., Բղենո Նորավանք, Սյունիք),
- գ) ՄՄ 10780, Վեհափառի Ավետարան (11-րդ դար),
- դ) ՄՄ 10675, Մալաթիայի Ավետարան (1267-8 թթ., Կիլիկիա),
- ե) Եղմ. 2568, Վասակ իշխանի երկրորդ Ավետարան (13-րդ դար, Կիլիկիա),
- զ) Վնտկ. 1917, Թորոս Տարոնացու Ավետարան (1307 թ., Գլաձոր),
- է) Վիեն. 242, Պալեոլոգյան Ավետարան (1330-ականներ, Դրիմ),
- ը) ՄՄ 6570, Մինասի Ավետարան (1454 թ., Վասպուրական),
- թ) ՄՄ 7639, Հակոբ Զուղայեցու Ավետարան (1610 թ., Նոր Զուղա):

Քանի որ յուրաքանչյուր ձեռագրի ուսումնասիրություն սկսվում է ձեռագրի մասին առկա ձեռագրագիտական տեղեկություններից, կայքում ներկայացված են յուրաքանչյուր մատյանի համառոտ ֆիզիկական նկարագրությունը, պատմությունը, և հիշատակարանից քաղվածքներ, որոնք տեղեկություն են հաղոր-

<sup>1</sup> D. Kouymjian, «La structure et l'illustration des manuscrits arméniens», in V. Calzolari (dir.), *Illuminations d' Arménie. Arts du livre et de la pierre dans l' Arménie ancienne et médiévale* (Catalogue de l'exposition "Illuminations d' Arménie", Fondation Martin Bodmer, Cologny-Genève, 15 septembre-30 décembre 2007), Genève: Fondation Martin Bodmer, 2007, pp. 45-48.

դում ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների և պատմության վերաբերյալ: Տրամադրված է նաև յուրաքանչյուր մատյանի նկարազարդման համակարգի և դրա առանձնահատկությունների համառոտ մեկնաբանությունը: Այս տվյալները մուտքագրելու համար աշխատանքային թիմն օգտագործել է առկա հիմնական գրականությունը (ձեռագրացուցակներ, մենագրություններ, հոդվածներ), համացանցի տեղեկությունները (եթե այդպիսիք կան), և առանձին դեպքերում՝ արխիվային նյութեր: Հետևաբար, յուրաքանչյուր ձեռագրի մասին տեղեկությունն ուղեկցվում է հիմնական գրականությամբ, համացանցի և արխիվային նյութերի հղումներով: Մանրանկարների նկարագրությունը ներկայացնում է դրանց անվանումը, թերթահամարը, տեսակը, Ավետարանի համապատասխան ընթերցվածը, ապա թվային պատճենը (եթե առկա է): Յուրաքանչյուր ձեռագրի վերաբերյալ այսպիսի ընդհանուր նկարագրություն (որոշ նմանություններով կամ տարբերություններով) հաճախ է ներկայացվում թվային ձեռագրերի շտեմարաններ պարունակող կայքերում<sup>2</sup>: **AMI ծրագրի առանձնահատկությունը փնտրողական գործիքի օգնությամբ համապատասխան բնագրի նկարազարդ էջերի համեմատությունն է հայերեն տարբեր ձեռագրերից:** Հայերեն ավետարաններում հաճախ սկզբից առանձին պրակ է կցված լինում, որտեղ ամբողջ էջով մանրանկարներ են: Չնայած այս մանրանկարները մեկնաբանում են ավետարանական բնագիրը, այդուհանդերձ, դրանք անմիջականորեն հանդես չեն գալիս որևէ բնագրին կից: Ուստի շտեմարանում այս մանրանկարները չունեն ուղեկցող բնագիր, սակայն կան «Մանրանկար» դաշտում, քանի որ ամբողջական պատկերացում են հաղորդում Ավետարանի նկարազարդման համակարգի մասին: Ավետարանի բնագրի համար և՛ դասական հայերենով, և՛ անգլերեն թարգմանությամբ, կայքում կիրառված է հետևյալ առցանց աղբյուրը՝ [https://www.arak29.am/bible\\_28E/](https://www.arak29.am/bible_28E/):

Համեմատական տախտակի ստեղծումը թույլ է տալիս հետազոտողին համեմատել բնագիրն ու մանրանկար(ներ)ը՝ ձեռագր(եր)ի համապատասխան ընթերցվածի նկարազարդման սկզբունքը հասկանալու համար: Տախտակի յուրաքանչյուր տվյալ ակտիվ է սեղմելու, կարդալու և դիտելու համար տեղեկությունը և թվայնացված պատկերը (եթե առկա է):

AMI ծրագրի իրականացման առաջին տարում (մայիս, 2021- մայիս, 2022) աշխատանքային խումբը բաղկացած է երեք անդամից. ծրագրի ղեկավար՝ Լուսինե Սարգսյան, մասնակից՝ Անի Շահնազարյան, և վեբ ծրագրավորող՝ Լևոն Սարգսյան: Անի Շահնազարյանը մուտքագրում է տեղեկություններ ձեռա-

<sup>2</sup> E. g. <https://mycms-vs04.rrz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/441db95d-cdff-472e-bb2d-b46f043db82d/>, <http://corsair.themorgan.org/vwebv/holdingsInfo?bibId=110807>, <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W539/description.html>.

գրերի ֆիզիկական նկարագրության և հիշատակարանների վերաբերյալ, նաև Ավետարանի բնագրերի բովանդակությունը: Լուսինե Սարգսյանը տրամադրում է յուրաքանչյուր ձեռագրի պատմությունը, նկարագրողման համակարգի վերաբերյալ մեկնաբանությունը, հիմնական գրականությունը և այլ աղբյուրները (եթե առկա են) և նկարագրում մանրանկարները, ինչպես վերը նշված է:

### Ինչպե՞ս ծնվեց AMI ծրագրի գաղափարը

Կան բազմաթիվ կայքեր, որոնք ներկայացնում են տարբեր հավաքածուների հայերեն թվայնացված ձեռագրեր. սրանք ձեռագրերի պատճեններ են, որոնք սովորաբար տրամադրում են համառոտ տեղեկություն յուրաքանչյուր ձեռագրի կամ դրա մանրանկարների մասին՝ առանց ձեռագրավեստի ուսումնասիրության տեսանկյունից որևէ կոնկրետ խնդիր լուծելու<sup>3</sup>:

Ներկայումս հայերեն ձեռագրերի նկարագրողման համակարգին նվիրված ուսումնասիրությունները մասնագիտական գրականության մեջ դրվագային բնույթ են կրում: Այս խնդրին մենք բախվեցինք, երբ ուսումնասիրում էինք Շարականոց մի մատյան, որի հիշատակարանը որևէ տեղեկություն չէր հաղորդում ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների մասին, ուստի ինքներս պետք է տեղորոշեինք և պարբերացնեինք ձեռագիրը: Մատյանի կազմության, հնագրության, մանրանկարների պատկերագրության և ոճի ուսումնասիրությունից բացի ձեռագրի նկարագրողման համակարգի համեմատությունն այլ Շարականոց մատյանների հետ օգնեց մեզ որոշակիորեն գտնել հուզող հարցի պատասխանը<sup>4</sup>: Առիթ ունեցել ենք ուսումնասիրելու նաև հայերեն հինգ Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի նկարագրողման համակարգը համեմատական տախտակի միջոցով՝ ներկայացնելով բնագիրը և դրա նկարագրողումը<sup>5</sup>: Այսպես առաջացավ

<sup>3</sup> Ձեռագրերը ներկայացնող կայքերի ցանկը տե՛ս <https://haybook.wordpress.com/manuscripts/>, [https://grahavak.blogspot.com/2015/07/blog-post\\_15.html](https://grahavak.blogspot.com/2015/07/blog-post_15.html), [https://calfa.fr/blog/9?fbclid=IwAR0Oe1Ak2Lr6GpAcduJM8FWWz4f9-gO7DOHz5qzyoGXnCEZZjM2pw8WlC\\_g\\_](https://calfa.fr/blog/9?fbclid=IwAR0Oe1Ak2Lr6GpAcduJM8FWWz4f9-gO7DOHz5qzyoGXnCEZZjM2pw8WlC_g_)

<sup>4</sup> Լ. Սարգսյան, «Քուլխաբեստի Ակադեմիայի գրադարանի հայերեն Շարականոցը (նախնական դիտարկումներ)», «Անտառ Մանդոց» ժողովածու նվիրված Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, խմբագրեցին և կազմեցին՝ Զ. Հակոբյան, Լ. Միքայելյան, Երևան, 2015, էջ 459-62: Քննարկել ենք 61 Շարականոցի նկարագրողման համակարգ:

<sup>5</sup> Լ. Սարգսյան, «Հին Կտակարանի նկարագրողումը ԺԴ. դարի հայերեն մի Աստվածաշնչում (Ավագ մանրանկարչի արվեստ)», *ՔՄ*, № 28, 2019, էջ 297-311: Հայերեն ձեռագրերի նկարագրողման համակարգը ներկայացնող նախորդ հրատարակումները պարունակում են միայն ֆիգուրատիվ մանրանկարները, օրինակ՝ Հ. Հակոբյան, «Արցախ - Ոսիքի մանրանկարչական դպրոցի մի խումբ ձեռագրեր», *ՔՄ*, № 14, 1984, էջ 137, Th. Mathews, A. Sanjian, *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel*, with contributions by M. V. Orna, J. Russell, edited by Th. Mathews (Dumbarton Oaks Research

AMI ծրագրի գաղափարը՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ հայերեն ձեռագրերի նկարագրողման ամբողջական համակարգի ներկայացումը (բնագիր և մանրանկար) տպագրից տեղափոխելով թվային տիրույթ: Եթե տպագիր էջը որոշ սահմանափակում է ստեղծում ուսումնասիրողի համար (սկսած հենց էջի ֆիզիկական չափից), ապա թվային տիրույթն անսահմանափակ հնարավորություն է տալիս ընդգրկելու տարաբնույթ բովանդակությամբ անթիվ ձեռագրեր:

### Ակնարկ AMI ծրագրի շտեմարանի որոնման

Կայքի որոնման համակարգը կառուցված է տվյալների շտեմարանի հիման վրա: Որոնման ակտիվ գործիքների միջոցով այն թույլ է տալիս օգտատերերին փնտրել և հեշտությամբ գտնել մուտքագրված ցանկացած տեղեկություն: Կայքն ունի երկու հիմնական որոնման համակարգ՝ ընդլայնված որոնում (առանձին «Տախտակ», «Ձեռագիր» և «Մանրանկար» դաշտերի համար) և «արագ որոնում» (որևէ բառ կամ թիվ մուտքագրելով, օրինակ՝ երուսաղեմ, 10675)<sup>6</sup>: Ընդլայնված որոնումը «Տախտակ» դաշտում իրականացվում է ձեռագրի անվան և բնագրի փնտրումով (օրինակ՝ Ավետարան, Մատթէոս 1:10, «Եզեկիա ծնաւ զՄանասէ. Մանասէ ծնաւ զԱմովս. Ամովս ծնաւ զՅովսիա»), «Ձեռագիր» դաշտում՝ գրադարան, գույքահամար, դար կամ թվական, վայր, գրիչ, գիր, մանրանկարիչ, պատվիրատու/նվիրատու, ստացող փնտրումով (օրինակ՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, 10675, 13-րդ դար, Կիլիկիա, Սարգիս, բուրգիր, Թորոս Թոսլին, Կոստանդին կաթողիկոս, Հեթում արքա»), և «Մանրանկար» դաշտում՝ մանրանկարի անուն, ձեռագիր, թերթ, տեսակ և բնագիր (օրինակ՝ «Ծնունդ, Վիեննա, Մխիթարյան գրադարան, 242, 124բ, մանրանկար բնագրի մեջ, Դուկաս 2: 7, 8, 9, 10») փնտրումով:

### AMI ծրագրի ռազմավարությունը

Շնորհիվ ԳԿՀԱՀ-ի տրամադրած մեկամյա հետազոտական դրամաշնորհի, AMI ծրագիրն արդեն իսկ ուրվագծում է հայերեն Ավետարանների նկարագրողման ավանդույթը՝ ձևավորումից մինչև վաղ արդի շրջան, պատմական Հայաստանի դպրոցներից մինչև Կիլիկիա և հայկական գաղթավայրեր: Այս ծրագրի հիման վրա ապագայում նյութի շրջանակը կհարստանա նոր շտեմարանով (և նյութի ներկայացման նոր մոտեցումներով)՝ ներառելով ոչ միայն Ավետարան,

Library and Collection), Washington D.C., 1991, table 8: Մեր առաջարկած տախտակում ներկայացված է նկարագրողման ամբողջական համակարգը՝ ներառելով ոչ միայն ֆիզիկատիվ մանրանկարները, այլև խորանները, անվանաթերթերը, նակատագրողները, լուսանցագրողները և զարդագրերը:

<sup>6</sup> Որոնման այս համակարգով բազմաթիվ կայքեր կան, որոնք ներկայացնում են նման թվային շտեմարաններ:

այլև տարաբնույթ բովանդակությամբ նկարագարող այլ մատյաններ՝ Աստվածաշունչ, Շարականոց, Հայսմավուրք, Ճաշոց, Մանրուսմունք, Սաղմոսարան, Մաշտոց, «Ալեքսանդրի պատմությունը» և այլն<sup>7</sup>։ Թվային այս շտեմարանը կարող է փոխարինել մեծածավալ մի շարք տպագիր հատորների՝ ներկայացնելով հայերեն ձեռագրերի նկարագարգման համակարգը բնագրերի և մանրանկարների համեմատության միջոցով։ Այստեղից էլ կարելի է ածանցել առանձին ուսումնասիրություններ, օրինակ՝ Ղուկասի Ավետարանի Առաջին գլխի նկարագարումը 14-րդ դարի Գլաձորի դպրոցի հայերեն ձեռագրերում։ Այսպիսով, **AMI** ծրագիրն իրենից ներկայացնում է ոչ միայն տվյալների շտեմարան, այլև գիտական հստակ հարցադրումներ է առաջ քաշում, ուրվագծում դրանց պատասխաններն ինքնատիպ ձևաչափով և, հետևաբար, սահմանում նպատակները։ Հարկ է ընդգծել, որ կան կայքեր, որտեղ մանրանկարները և դրանք մեկնող բնագրերը ներկայացված են «պասիվ» կամ «ակտիվ» թվային շտեմարանի տեսքով։ «Պասիվի» դեպքում յուրաքանչյուր մանրանկարին համապատասխանող բնագիրը նշված է, սակայն առանց դրանց համեմատության այլ ձեռագրերի հետ և որոնման համակարգի<sup>8</sup>, իսկ «ակտիվի» դեպքում բնագրերը և մանրանկարները, ինչպես շտեմարաններում մուտքագրված ցանկացած այլ տեղեկություն, ակտիվ են որոնման համակարգի օգնությամբ, սակայն դրանց ներկայացման եղանակը և դրանից բխող արդյունքները տարբեր են **AMI** ծրագրից<sup>9</sup>։

<sup>7</sup> Աշխարհիկ բովանդակությամբ (ինչպիսին «Ալեքսանդրի պատմությունը») ձեռագրերն ընդգրկելու առաջարկը ստացանք Մաշտոցյան Մատենադարանի մեր ավագ գործընկեր, բ. գ. դ. Գոհար Մուրադյանից։

<sup>8</sup> Օրինակ՝ <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W539/description.htm>.

<sup>9</sup> Օրինակ՝ Փրինսեթոնի համալսարանի «Միջնադարյան արվեստի ցուցիչ» բազմաբովանդակ թվային շտեմարանում մանրանկարի («Ավետում») կամ/և բնագրի որոնման արդյունքում («Ղուկաս, 1: 11») շտեմարանը տրամադրում է ոչ միայն տարալեզու ձեռագրերում, այլև արվեստի այլ նմուշներում (օրինակ՝ տեֆտիլ, եռափեղկ և այլն) տվյալ բնագրի կամ/և պատկերի հետ առնչվող շտեմարանում առկա բոլոր տվյալները, կամ եթե «Ձեռագիր, Ղուկաս, 1: 11» հրահանգով եմֆ փնտրում, ներառվելու համար որոնման շրջանակը, ապա որոնման համակարգը «Ղուկաս» բառը բերում է և՛ որպես ավետարանական բնագրի մաս, և՛ առանց Ավետարանի որևէ ընթերցվածի, և՛ որպես արձանագրություն որևէ նմուշում հանդիպող, իսկ «1» թիվը հասկանում է նաև ձեռագրի թերթահամար և այլն, տե՛ս <https://theindex.princeton.edu/s/SimpleSearchWorksOfArt.action#scrollToAnchor>։ Նույն շտեմարանում «Ձեռագրի բնագրեր» դաշտում որոնումը տրամադրում է ցուցիչում առկա գրերի տեսակների և դրանց վերնագրերի հետ առնչվող արվեստի ստեղծագործությունների ցանկը, բայց ոչ առանձին դասակարգված ընթերցվածների տեսքով (օրինակ՝ Ավետարանից), տե՛ս <https://theindex.princeton.edu/s/list/ListManuscriptTexts.action>։

### Առաջիկա ծրագիր – Հայ մանրանկարիչների թվային շտեմարան

Կան բազմաթիվ ծրագրերի կայքեր, որոնք ներկայացնում են հայագիտության տարբեր ոլորտներ թվային հումանիտար գիտությունների տիրույթում: Բավական է նշել մի քանի տասնյակից ավել ծրագրերի մասին, որոնք տարբեր մոտեցումներով աշխատում են հայ գրականության, հայոց լեզվի և բառարանների բնագավառում<sup>10</sup>: Կարևոր է նաև հայ ձեռագրարվեստի տարբեր մոտեցումներով ուսումնասիրությունը թվային գիտության ոլորտում: Այստեղ առաջատար դերը պատկանում է Տիգրան Գույումջյանի իրականացրած «Հայ արվեստի ցուցիչ. Հայերեն ձեռագրերի նկարագրողման շտեմարան» ծրագրին<sup>11</sup>: Այն իրենից ներկայացնում է հայկական մանրանկարների ցուցիչ տարբեր հավաքածուներից՝ ներառյալ Մաշտոցյան Մատենադարանի, Երուսաղեմի, Վենետիկի և Վիեննայի հավաքածուները:

Հայ ձեռագրարվեստի ուսումնասիրության ասպարեզում նոր ձեռքբերումներ ունենալու, թվային հումանիտար գիտությունների ոլորտում այն խթանելու և զարգացնելու հեռանկարով մենք նախաձեռնել ենք «Հայ մանրանկարիչների թվային շտեմարան» ծրագիրը (այսուհետ՝ *DigiDAM*, *Digital Database of Armenian Miniaturists*), որը կիրականացվի Մաշտոցյան Մատենադարանի Արվեստի պատմության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության բաժնի աշխատակիցների կողմից:

Այն նախատեսում է հանդիսանալ հայ մանրանկարիչների առաջին թվային պատկերազարդ շտեմարանը: *DigiDAM* ծրագիրը ներկայացնելու է 11-17-րդ դարերում պատմական Հայաստանում, Կիլիկյան հայկական թագավորու-

<sup>10</sup> Օրինակ՝ <http://digilib.aua.am/>, <https://calfa.fr/>, <http://nayiri.com/> and etc.

<sup>11</sup> Կայքը տե՛ս հետևյալ հղմամբ՝ <https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>.

Տիգրան Գույումջյանի «Հայ արվեստի ցուցիչ» օրինակով Մատենադարանի մեր գործընկեր Անուշ Սարգսյանի առաջարկությամբ համատեղ (մասամբ նաև մեկ այլ գործընկեր՝ Անի Ենոբյանի հետ) նախաձեռնել ենք «Հայ արվեստի ցուցիչ» նորովի ստեղծումը Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա (ըստ ձեռագրերի գույքահամարների աճի՝ 1-1000 ծրագրի առաջին փուլի համար, և շարունակաբար): Այս ցուցիչը ներկայացնելու է մանրանկարների (յուսանցագրերը և զարդագրերն ընդգրկված չեն) և դրանցում պատկերված բոլոր առարկաների այբենական ցանկը (օրինակ՝ առաջյալ, Ավետում, լեռ, և այլն): Մանրանկարների պատկերազրկական մանրամասների մանրակրկիտ թվարկումը, դասակարգումն ըստ այբենական կարգի և որոնման համակարգի կիրառումը հետևում է արդեն գործող մի շարք ծրագրերի մեթոդներին, ինչպիսիք են Փրինսեթոնի համալսարանի «Միջնադարյան արվեստի ցուցիչ» (նախկինում՝ «Քրիստոնեական արվեստի ցուցիչ») ծրագիրը (<https://theindex.princeton.edu/s/list/ListSubjects.action>), *Opus Anglicanum*-ը և այլն: Նկատենք, որ «Հայ արվեստի ցուցիչ» ծրագիրը Փրինսեթոնի համալսարանի «Քրիստոնեական արվեստի ցուցիչ» հետ համադրելու տեսլականն առաջարկել է Տիգրան Գույումջյանը դեռ 1981 թվականին, տե՛ս **Kouymjian Dickran, I.A.A. Index of Armenian Art, Armenian Studies Program, California State University, Fresno, 1981, p. 7.**

թյունում և հայկական գաղթավայրերում ստեղծագործած հայ նշանակալի մանրանկարիչների կենսագրությունը, ստեղծագործական ժառանգությունը և առկա գրականությունը: Մանրանկարիչների ընտրությունը պայմանավորված է հայ արվեստի պատմության մեջ նրանց ունեցած դերով, այն հանգամանքով, որ նրանց արվեստը ևս կարող է մաս կազմել համաշխարհային արվեստի ժառանգության:

Հայ մանրանկարիչների մատենագիտությանը նվիրված երկու ուսումնասիրություն կա, որոնք հեղինակել են Նորայր Պողարյանը և Աստղիկ Գևորգյանը<sup>12</sup>: Հայերեն հրատարակված այս գրքերի կարևորությունն անհրաժեշտ է, սակայն բավարար չէ հայ մանրանկարիչների ստեղծագործական ժառանգության համակողմանի ներկայացման համար, հատկապես թվային հումանիտար գիտությունների ոլորտում: Վերջին տասնամյակների ընթացքում հայ մանրանկարիչների կյանքի ու ստեղծագործական ժառանգության մասին նոր տվյալներ պարունակող ձեռագրեր են ի հայտ եկել: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ DigiDAM ծրագիրը նպատակ ունի թվային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ մեկ հարթակում ստեղծել հայ մանրանկարիչների գեղարվեստական ժառանգության ամբողջական պատկերը:

### Եզրակացության փոխարեն

AMI ծրագրի նախաձեռնությունն ու մեկնարկը հնարավոր չէր լինի առանց Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ոգևորիչ աջակցության՝ որպես հյուրընկալող հաստատության, և, իհարկե, այն գրադարանների (Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան գրադարաններ, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Սբ. Թեոդորոս ձեռագրատուն), որոնք ծրագրի իրականացման առաջին տարում մեզ հետ համագործակցել են: Սույն հաղորդման մեջ հիշատակված ծրագրերի շարունակությունը կամ իրագործումը պահանջում է ինչպես մարդկային, այնպես էլ ֆինանսական ռեսուրսներ: Հուսով ենք, որ ապագայում դրանց իրականացումը հնարավոր կլինի՝ շնորհիվ աշխատանքային խմբի ընդլայնման և հասանելի ֆինանսական միջոցների: Հանդիսանալով հայագիտության ոլորտում առաջատար հաստատություն և ունենալով հայերեն ձեռագրերի ամենամեծ հավաքածուն աշխարհում՝ Մաշտոցյան Մատենադարանն ունի նման բնույթի ծրագրեր իրականացնելու հնարավորություն: Համագործակցությունը հայերեն ձեռագրերի այլ պահոցների հետ հարստացնում և լրացնում է ուսումնասիրելիք նյութը:

<sup>12</sup> Նորայր աբեղյա. Մովսես (Պողարեան), Հայ նկարողներ (ԺԱ-ԺԷ դարեր), Երուսաղեմ, 1989, 262 էջ: Ա. Գևորգյան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն, IX-XIX դարեր, Գանիրե, 1998, 822 էջ:



LUSINE SARGSYAN

## STUDY OF ARMENIAN MANUSCRIPT ART IN DIGITAL ERA

**Keywords:** Armenian art, manuscript art, text, miniature, Digital Humanities, Gospel, search tools, digitized manuscripts, illumination.

**Introduction**

The study of manuscripts through digital technologies occupies a significant place among the strategic projects of the Matenadaran after Mesrop Mashtots in recent years. In this regard the Digitization department of Matenadaran, is doing an important work by digitizing the manuscripts kept in the Matenadaran. Copies of some of these digitized manuscripts were once available on the website of Matenadaran ([www.matenadaran.am](http://www.matenadaran.am), The Lectionary of the King Hetum the Second, Ms 979, the Gospel of Eight painters, Ms 7651, and etc.). The Department for the Study of the History of Art and Scriptoria at Matenadaran has initiated projects that will greatly promote the study of Armenian manuscript art in the field of Digital Humanities. One of them – the “Armenian Manuscript Illumination” project (hereinafter referred to as AMI) is currently being implemented. The goal of the AMI project is to make the Armenian manuscript art accessible to a wider audience, using tools provided by digital science. It is one-of-a-kind project (website: [www.armenoids.com](http://www.armenoids.com)) featuring a complete system of illumination of Armenian manuscripts through a comparative table. The website is designed in two languages: Armenian and English.

**AMI Project Description**

AMI project produces the first-ever digitally illustrated website of Medieval and Early Modern Armenian manuscripts’ illumination system through the **comparative table representing the text with its miniature(s)**. This work was made possible by a research grant from the Yervant Terzian Armenian National Science and Education Fund (ANSEF) based in New York, USA.

In the first stage of its implementation (May 2021-May 2022) the AMI project includes a wide chronological period of manuscripts dated from the 9<sup>th</sup> to the 17<sup>th</sup> centuries, and a large geographical map from historical Armenia to the Cilician Armenian Kingdom, and various Armenian settlements. The comparison of texts and images of manuscripts using tables provides answers to a number of scholarly questions: the principles of the tradition of manuscript illumination, their differences or

similarities by the school, date, author, etc.

Armenian illustrated manuscripts of various contents have been preserved. It is known that the four Gospels was the most illustrated manuscript in the Armenian tradition<sup>13</sup>. The choice of the manuscripts in the project is based on a special role that each of them has played in the establishment and development of Armenian Gospels' illumination system. Below is the list of selected manuscripts:

- Ms M 6200, Lazaryan Gospel (887),
- Ms M 2374, Gospel of Ejmiadzin (989, Bgheno Noravank', Syunik'),
- Ms M 10780, Gospel of Vehapar (11<sup>th</sup> century),
- Ms M 10675, Gospel of Malat'ya (1267-8, Cilicia),
- Ms J 2568, The Second Gospel of Prince Vasak (13<sup>th</sup> century, Cilicia),
- Ms V 1917, Gospel of T'oros of Taron (1307, Glajor),
- Ms W 242, Paleologian Gospel (1330s, Crimea),
- Ms M 6570, Gospel of Minas (1454, Vaspurakan),
- Ms M 7639, Gospel of Jacob of Julfa (1610, New Julfa).

Since the study of each manuscript begins with the available data on the manuscript from a codicological point of view, a brief physical description and history of each Gospel is given, as well as colophon extracts that provide information about the creation and history of the manuscript. A brief commentary on the illumination system and artistic features of each manuscript also is provided. To enter these data, the working team used the available main literature (catalogues of manuscripts, monographs, articles), internet resources (if any), and in some cases archival documents. Therefore, the information about each manuscript is accompanied by the main bibliography, references to the internet and archival materials. The description of miniatures introduces their title, the folio, type, the related Gospel reading, and then a digitized image (if available). This kind of general description (with some similarities or differences) of each manuscript and its miniatures is often present on the websites of digitized manuscripts<sup>14</sup>. **The special feature of the AMI project is the**

<sup>13</sup> For more details see **Kouymjian Dickran**, « La structure et l'illustration des manuscrits arméniens », in **V. Calzolari** (dir.), *Illuminations d'Arménie. Arts du livre et de la pierre dans l'Arménie ancienne et médiévale* (Catalogue de l'exposition "Illuminations d'Arménie", Fondation Martin Bodmer, Cologny-Genève, 15 septembre-30 décembre 2007), Genève: Fondation Martin Bodmer, 2007, pp. 45-48.

<sup>14</sup> E. g. <https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/441db95d-cdff-472e-bb2d-b46f043db82d/>,

**comparison of illustrated pages from Armenian different manuscripts corresponding to the text, with the use of a search tool.** In Armenian Gospel tradition usually a quire with the full-page miniatures is bound to the manuscript at the beginning. Although these miniatures interpret the evangelic texts of the four Gospels, they do not appear directly next to any Gospel reading. Hence, these miniatures do not have an accompanying text in the database, but exist in the section of “Miniature”, since they provide a complete idea of the Gospel illumination system. For the Gospel text both in Classical Armenian and in English translation, the following online resource is applied on the website ([https://www.arak29.am/bible\\_28E/](https://www.arak29.am/bible_28E/)).

The creation of comparative tables allows the visitors to compare the text and image(s) in order to understand the principle of illumination of corresponding reading of the manuscript(s). Each item of the table is active for clicking, reading and viewing the data and the digitized image (if available).

In the first year of its implementation (May, 2021- May, 2022) the AMI project team consists of three members: Project investigator – Lusine Sargsyan, project participant – Ani Shahnazaryan, and project web developer – Levon Sargsyan. Ani Shahnazaryan enters the physical description data and colophons of the manuscripts and the content of the Gospel texts. Lusine Sargsyan provides the history, commentary on the system of illumination of each manuscript, the main bibliography and other resources (if any) for each manuscript, and describes the miniatures as mentioned above.

### **How the idea of the AMI project was born?**

There are many websites that display Armenian digitized manuscripts from various collections: these are scanned copies of manuscripts, usually suggesting a brief information on each manuscript or its miniatures, without solving any specific issue in the perspective of manuscript art study.<sup>15</sup>

Currently, there exist episodic studies on the system of illumination of Armenian manuscripts in scholarly literature. We encountered this problem while studying

---

<http://corsair.themorgan.org/vwebv/holdingsInfo?bibId=110807>,

<https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W539/description.html>.

<sup>15</sup> For the list of the websites that display the manuscripts see:

<https://haybook.wordpress.com/manuscripts/>, [https://grahavak.blogspot.com/2015/07/blog-post\\_15.html](https://grahavak.blogspot.com/2015/07/blog-post_15.html),

[https://calfa.fr/blog/9?fbclid=IwAR0Oe1Ak2Lr6GpAcduJM8FWWz4f9-gO7DOHz5qzyoGXnCEZZjM2pw8WlC\\_g](https://calfa.fr/blog/9?fbclid=IwAR0Oe1Ak2Lr6GpAcduJM8FWWz4f9-gO7DOHz5qzyoGXnCEZZjM2pw8WlC_g).

an illuminated Hymnal, the colophon of which did not provide any information about the circumstances of the manuscript, so we had to locate and date the manuscript ourselves. In addition to studying the binding of the manuscript, its paleography, the iconography and style of the miniatures, the comparison of the manuscript's illumination system with other Hymnals helped us to find a proximate answer to our question.<sup>16</sup> Thus, it is necessary to develop a systematic study of the complete system of illumination of Armenian manuscripts with various content, using the tools provided by digital technologies. We had the opportunity to study the system of illumination of the Old Testament of five Armenian Bibles through a comparative table presenting the text and its illumination.<sup>17</sup> This is how the idea of the AMI project was born, which presents a complete system of illumination of Armenian manuscripts (text and miniature) of various contents, moving it from the printed to digital format. Printed pages (e. g. their physical size) impose some limits on the researcher, whereas the digital realm has unlimited possibilities for including countless manuscripts of different content.

### AMI Project Database Search Overview

The search system of the website is built on the database. Through the use of active search tools, the website allows the users to inquire and easily find any entered information. It consists of two main search areas: Advanced search (separately for “Table”, “Manuscript” and “Miniature”) and Quick search (entering a word or a number, e.g. Jerusalem, 10675).<sup>18</sup> The Advanced search for “Table” applies by browsing manuscript title and text (e.g. Gospel, Matthew 1:10, “And Ezekias begat Manasses, and Manasses begat Amon, and Amon begat Josias”), for “Manuscript”

<sup>16</sup> See in **Sargsyan Lusine**, “The Armenian Hymnal of the Academy Library of Bucharest (Preliminary notes)”, in *“Genesis Forest”, Collected Articles in Memory of Felix Ter-Martirosov*, edited and compiled by **Hakobyan Z., Mikayelyan L.**, Yerevan, 2015, pp. 459-62 (in Armenian). We discussed the illumination system of 61 illuminated Hymnals.

<sup>17</sup> **Sargsyan Lusine**, “The Old Testament Illumination in a Fourteenth Century Armenian Bible (the Art of Miniaturist Avag)”, *Bulletin of Matenadaran*, № 28, 2019, pp. 297-311. Previous publications with tables of the illumination system of Armenian manuscripts contain only figurative miniatures, e. g. **Hakobyan Hravard**, “A Group of Manuscripts of the Miniature School of Historical Artsakh and Utik”, in *Bulletin of Matenadaran*, № 14, 1984, p. 137; **Thomas Mathews, Avetis Sanjian**, *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel*, with contributions by **M. V. Orna, J. Russell**, edited by **Mathews Th.** (Dumbarton Oaks Research Library and Collection), Washington D.C., 1991, table 8. The table suggested by us introduces the complete system of the illumination including not only figurative miniatures, but also the canon tables, title pages, ornamental headings, marginal ornaments, and ornamental letters.

<sup>18</sup> This search system works in many websites that display such digital databases.

by browsing: library, inventory number, century or year, place, scribe, script, miniature, patron/donor, owner (e. g. Matenadaran after Mesrop Mashtots, 10675, 13<sup>th</sup> century, Cilicia, Sargis, bolorgir, Toros Roslin, Konstandin the Catholicos, King Hetum), and for “Miniature” by browsing the title of the miniature, manuscript, folio, type and text (e.g. Nativity, Vienna, Library of Mekhitarists 242, 124v, in-text miniature, Luke 2:7, 8, 9, 10).

### AMI Project Strategy

Through the one-year research grant provided by ANSEF, the **AMI** project already has outlined the tradition of Armenian Gospel’s illumination from its formation to the early modern times, from the schools of historical Armenia to Cilicia and Armenian settlements. This project is the basis, on which in the future the scope of the material will be expanded with a new database (and with new approaches to material presentation), including illustrated manuscripts in various contents, not only Gospels but also Bibles, Hymnals, Lives of Saints, Lectionaries, Minute learning (Manrusmunk’), Psalters, Rituals, The Life of Alexandre and etcetera<sup>19</sup>. This digitized database may compensate a number of large-scale printed volumes by representing the system of Armenian manuscripts illumination through the comparison of texts and miniatures. From here it is possible to derive particular studies, for example, an illustration of the first chapter of the Gospel of Luke in the Armenian manuscripts of the Gladzor school of the 14th century. **Thus, the AMI project is not just a digital database, but it also poses specific questions, outlines answers in original format and consequently defines goals.** It is necessary to emphasize that there are websites where miniatures and associated with them texts are presented in the form of a “passive” or “active” digital database. In the case of a “passive” representation, the text corresponding to each miniature is indicated, but without comparing them with other manuscripts and the search system<sup>20</sup>, and in the case of the “active” texts and miniatures, like any other information entered into the databases, are active with the help of the search system, but their representation and resulting from it outcomes differ from the AMI project<sup>21</sup>.

<sup>19</sup> The suggestion to include the secular manuscripts (such as the “History of Alexander”) we received from our senior colleague at the Matenadaran after Mesrop Mashtots, Dr. Gohar Muradyan.

<sup>20</sup> E.g. <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W539/description.html>.

<sup>21</sup> E.g. A search for miniature (“Annunciation”) or/and text (“Luke 1: 11”) in the multifunctional Database of Princeton University’s “Index of Medieval Art” provides not only manuscripts in various languages but also other works of art (such as textiles, triptych and etc.)

### Upcoming Project – Digital Database of Armenian Miniaturists

There are many project websites that present different fields of Armenian studies in Digital Humanities. Suffice it to mention that more than a few dozen projects work with different approaches in the field of Armenian literature, the Armenian language, or dictionaries.<sup>22</sup> It is also important to study Armenian manuscript art with different approaches in the field of digital science. The leading role in this field belongs to the “Index of Armenian Art: Database of Armenian Manuscript Illuminations” project initiated by Dickran Kouymjian.<sup>23</sup> This project represents a database of Armenian miniatures from various collections, including the collections of Matenadaran after Mesrop Mashtots, and libraries of Jerusalem, Vienna and Venice.

In perspective to get new achievements in the field of Armenian manuscript art study, to promote and develop it in the field of Digital Humanities, we have initiated the “Digital Database of Armenian Miniaturists” project (hereinafter referred to as

---

- all the data in the database related to the given text or/and image; or trying to narrow the search range by searching "Manuscript, Luke 1: 11", then the search system returns the word "Luke" as part of the Gospel text, or without any reading of the Gospel, or as a record found in any sample, and the number "1" returns also as pagination of the manuscript, and etc., see <https://theindex.princeton.edu/s/SimpleSearchWorksOfArt.action#scrollToAnchor>. In the same database, a search in the "Manuscript Texts" section browses the list of titles and types of books represented in the Index, but does not provide separately classified readings (e.g. from Gospels), see <https://theindex.princeton.edu/s/list/ListManuscriptTexts.action>.

<sup>22</sup> E.g. <http://digilib.aaa.am/>, <http://nayiri.com/>, <https://calfa.fr/> and etc.

<sup>23</sup> See the links:

[https://web.archive.org/web/20071201081555/http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa\\_miniaatures/ms\\_list.aspx](https://web.archive.org/web/20071201081555/http://armenianstudies.csufresno.edu/iaa_miniaatures/ms_list.aspx) and <https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/Start.xml>. By the example of the “Index of Armenian Art”, initiated by Dickran Kouymjian, at the suggestion of our colleague in the Matenadaran, Anush Sargsyan we jointly (partly together with another colleague, Ani Yenokyan) initiated the creation of a new “Index of Armenian Art” on the basis of the manuscripts of the Matenadaran (according to ascending order of the manuscripts’ inventory numbers, for the first part of the project from 1 to 1000, and then continuing). This index will introduce an alphabetical index of the miniatures (marginal ornaments and ornamental letters are not included) and all the objects depicted on them (e. g. Annunciation, apostle, mountain, etc.). The detailed description of the miniatures and iconographic details depicted on them with classification in alphabetical order using the browsing search system applies to the already existing principles of several projects, such as “Index of Medieval Art” (previously “Index of Christian art”) by Princeton University (<https://theindex.princeton.edu/s/list/ListSubjects.action>), *Opus Anglicanum*, and etc. It should be noted that Tigran Kouymjian proposed the vision of combining the "Index of Armenian Art" project with the "Index of Christian Art" of Princeton University back in 1981, see in **Kouymjian Dickran**, *I.A.A. Index of Armenian Art*, Armenian Studies Program, California State University, Fresno, 1981, p. 7.

DigiDAM), which will be implemented by the researchers of the Department for the Study of the History of Art and Scriptoria at Matenadaran. It will produce the first-ever digitally illustrated database of Armenian miniaturists. The DigiDAM project will present the biography, creative heritage and bibliography of prominent Armenian miniaturists from the 11<sup>th</sup> to 17<sup>th</sup> centuries, who were active both in their historical homeland, in Cilician Armenian Kingdom and in Armenian communities around the world. The selection criteria for miniaturists are based on the role they have played in the history of Armenian art and on the fact that their art can also be considered a part of the world's art heritage.

Many illuminated manuscripts have been created in different cultures around the world. However, mainly in the colophons of Armenian manuscripts, one can very often find information about the circumstances of creation of these manuscripts, including the name of the miniaturist. Many lavishly illustrated Latin or Greek manuscripts do not contain data on their creation, and thus, their authors are unknown artists, so a comprehensive study of their art as individuals working in a particular period and place is difficult, sometimes impossible. In this respect, the study of Armenian manuscript art is at an advantageous condition.

There exist two books containing bibliographies of Armenian miniaturists by Norair Pogharean and Astghik Guevorkian<sup>24</sup>. The importance of these books published in Armenian is undeniable, but they are not enough for a comprehensive presentation of the artistic heritage of Armenian miniaturists, especially in the field of Digital Humanities. In recent decades, new manuscripts have been discovered containing new data about the life and work of Armenian miniaturists. Considering this, the DigiDAM project aims to create a complete imagery of the artistic heritage of Armenian miniaturists on one platform using digital technologies.

### Instead of a Summary

The initiative and start-up of the AMI project would not have been possible without the generous support of the Matenadaran after Mesrop Mashtots as a hosting institution, and of course, those libraries (the Mekhitarists libraries in Venice and in Vienna, Saint Theodoros library of Saint James Cathedral in Jerusalem) which have collaborated with us in this first year of the project implementation. The continuation or implementation of the projects mentioned in this report requires both human and financial resources. We hope that their realization will be possible in the future due

<sup>24</sup> **Norair archbish. Pogharean (Tsovakan)**, *Armenian Painters from the 11<sup>th</sup> to the 17<sup>th</sup> Centuries*, Jerusalem, 1989, 262 pages, **Guevorkian Astghik**, *Bibliography of Armenian Miniaturists, IX-XIX centuries*, Cairo, 1998, 822 pages.

to the expansion of the working team and the available financial resources. As the Matenadaran Research Institute of Ancient manuscripts is the leading institution in the field of Armenian studies and holds the largest collection of Armenian manuscripts in the world, the institution itself has the opportunity for implementing such projects. The collaboration with the other repositories of Armenian manuscripts enriches and complements the material to be studied.